

АНОТАЦІЯ

Пождожук Д. Д. Традиційне скотарство в календарно-побутовій обрядовості волинян (загальноукраїнські риси та локальні особливості). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» в галузі знань 03 «Гуманітарні науки». Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2022.

На підставі народознавчих матеріалів, зібраних автором особисто під час польових етнографічних експедицій та науково-пошукових мандрівок, уперше в українській етнологічній науці комплексно проаналізовано явища традиційного скотарства у народному календарі волинян. Для цього упродовж 2013–2019 років було відвідано населені пункти Житомирської, Вінницької, Рівненської, Волинської, Львівської та Хмельницької областей. У дослідженні задіяно також велику кількість джерел, зокрема і з фонду Р-119 Архіву Львівського національного університету імені Івана Франка.

Визначено необхідність поділу скотарського календаря волинян на два періоди – перебування худоби надворі влітку та її стійлове утримання взимку.

З'ясовано: в календарному році найбільш насиченим на скотарську обрядовість був день першого вигону худоби на пашу.

Проаналізовано звичаї та обряди, які здійснювали господарі під час першого весняного вигону худоби з хліва. Описано основні чинники, які впливали на початок пастівницького сезону. Встановлено, що ustalена дата першого вигону свійських тварин стосувалася найчастіше великої рогатої худоби, зокрема корів. Акцентовано увагу на весняні свята народного календаря, до яких переважно приурочували перший вигін худоби на підніжний корм. Описано скотарську складову дня св. Юрія (6 травня). Зазначено, що на теренах історико-етнографічної Волині цей день мав передовсім землеробський характер. В окремих населених пунктах Східної Волині побутував звичай виносити пастухові гостинця, а самий гостинець подекуди називали «волочилем».

Описано основні способи захисту тварин під час їх вигону з хліва вперше весною. Визначено головні предмети, які волиняни використовували для захисту свійських тварин від злих сил. Найчастіше і скрізь на дослідженій території ними слугували освячені на Вербну неділю гілочки верби чи лози. Під час першого вигону худоби на пашу використовували також металеві знаряддя праці, тканину (стрічки, нитки та інше) червоного кольору, продукти харчування (хліб, сіль, яйця) тощо. На загальноукраїнському тлі процес першого вигону худоби з хліва виділявся у волинян виразною ритуальною складовою.

Розглянуто основні скотарські елементи в обрядовості Великодніх свят. Простежено місце відьми у скотарських віруваннях пасхального тижня. На Великдень волиняни остерігалися не лише відьом, але й намагалися їх «виявити». «Упізнати» відьму можна було тільки за певних умов. Виявлення і впізнавання відьми у великодній період – загальноукраїнське явище. Зазначено спорадичну, та все ж відому календарно-побутову рису Великодня – освячення ножів. Відповідна риса була пов'язана з вірою людей про вплив цих предметів на худобу. Простежено звичай «полазника» у великодній обрядовості волинян. Проаналізовано ритуальну годівлю худоби свяченим. Тварин частували переважно паскою, інколи – спеціально освяченим для цього хлібом, продуктами з великоднього кошика, артосом. Встановлено, що свійську худобу годували свяченим не тільки під час Великодніх свят, але й при okazіях. Звернено увагу на те, що худобу, зокрема корови, іноді годували обрядовим печивом у формі хрестів, яке випікали на Середопістя. Великодні обрядодії, пов'язані зі свійськими тваринами, мали загальноукраїнський характер. Аспекти ритуальної годівлі худоби свяченим, її захист від злих сил у великодні дні простежуються також у загальнослов'янському контексті.

Зазначено, що на Зелені свята волиняни завітчували місця, пов'язані з худобою. Зеленню оберігали хлів від нечистої сили. «Клечали» хлів гілками липи, ясени, глоду, а також татарським зіллям. З метою апотропеїчного захисту худоби від відьми, зокрема дійних корів, хлів «клечали» осикою.

Заквітчування господарських будівель задля захисту домашньої худоби від злих сил – загальноукраїнська риса Зелених свят.

На теренах Пулинського, Хорошівського та Черняхівського районів Житомирської області виявлено локальний звичай «викрадення корів», який побутував на Трійцю. Подібно «закрадали» коней у ніч перед Новим роком, що описано у джерелах другої половини XIX – початку XX ст. Звичай «закрадати коней» побутував на теренах Східної Волині і за формою нагадував «викрадення» корів на Трійцю. Натомість на Зелені свята частіше дотримувалися традиції плести вінки для великої рогатої худоби, що є загальнослов'янським явищем. На відміну від інших історико-етнографічних районів України (Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини, Надсяння), на території Волині Зелені свята не супроводжували пастуші забави, насичені обрядовими діями.

Підкреслено, що на досліджених теренах найбільше апотропеїчне навантаження скотарського характеру припадало на день св. Івана Хрестителя (7 липня). Згідно з народними віруваннями місцевого населення, у цей день звичним «заняттям» відьми було збирання роси вранці. Водночас у день св. Івана Хрестителя волиняни захищали худобу та приміщення для її утримання. Задля цього вони використовували апотропеїчні засоби та спеціальні дії: загороджували вхід у хлів осиковими кілками, щоб перегородити шлях відьмі; приміщення для худоби обсипали свяченим маком; у хліву зберігали свячене зілля чи застромляли свячену свічку тощо. У купальську ніч важливе магічне значення відігравала борона. Вважалося: якщо вночі на свято Івана Хрестителя зробити з осичини борону і сісти за неї в хліву, то можна побачити відьму, яка доїть корову. На відьомську тематику багатий волинський фольклорний матеріал, особливо другої половини XIX – початку XX ст. Йдеться передусім про купальські пісні, в яких фігурує образ відьми – крадійки молока. Зауважено, що посилення активності демонологічних персонажів у день св. Івана Хрестителя характерне майже для всього слов'янського світу.

Найбільше купальська активність відьми представлена у світоглядних уявленнях західних і східних слов'ян.

Розглянуто скотарський обряд «цідити молоко на голки» (спорадично – «варити цідилку з голками»). Суть цього обряду полягала в тому, що молоко лили на розпечені голки, сподіваючись, що відьму, яка вже нашкодила корові й «відібрала» у неї молоко, буде також «пекти» і «колоти». Залучивши польові етнографічні матеріали, які зібрав автор, встановлено, що на теренах історико-етнографічної Волині відповідний скотарський обряд є радше okazіональним, натомість на території сусіднього Полісся він має календарно-побутовий характер і пов'язаний із купальськими святкуваннями.

Простежено заздалегідь обумовлені респондентами інформації дні народного календаря, коли волинські господарі завершували випас домашньої худоби. Першим рубіжним святом, яке пов'язували з припиненням випасу свійських тварин, в українців загалом і волинян зокрема був день Покрови Пресвятої Богородиці (14 жовтня). Натомість свято Архангела Михаїла (21 листопада) найчастіше було тим днем, коли сезонний випас худоби припиняли зовсім, передусім через природно-географічні умови. На Михаїла також «могорич пастухам давали». Водночас зауважено, що волиняни інколи пасли свою худобу навіть до дня св. Миколая (19 грудня). Траплялися випадки, коли волиняни виганяли худобу на пашу до дня Введення у Храм Пресвятої Діви Марії (4 грудня), до дня св. Димитрія (8 листопада) тощо. Наголошено, що всі зазначені дати народного календаря пов'язані з так званими вовчими днями. Встановлено, що день завершення випасу худоби, як і день її першого вигону на пашу, не є усталеним, а почасти навіть okazіональним. Обидві рубіжні дати (день початку випасу худоби і день його завершення) є усталеними в тому випадку, коли свійську худобу доглядав найманий пастух, позаяк домовленість з ним, за нашими спостереженнями, і зумовлювала конкретні дати пастушого сезону. З'ясовано, що, на відміну від дати першого вигону худоби на пашу (okazіональної чи визначеної традицією), у волинян не спостерігалось семантичне навантаження самого процесу завершення її

випасу. Обрядово-звичаєвий аспект закінчення літнього утримання худоби на паші стосувався лише пастухів, а не свійських тварин.

Проаналізовано скотарську тематику в обрядовості різдвяно-новорічних свят волинян. Зазначено, що перед Різдвом, як і перед Великоднем, волиняни кололи свиней. Зауважено: фольклорні оповідки про те, що худоба «говорить» під час одного зі січневих вечорів, побутують на досліджених теренах скрізь та досі. Підкреслено, що ритуальну годівлю худоби в один з різдвяно-новорічних святкових днів практикували на Волині до недавно, як і в інших місцевостях України.

Простежено скроплювання господарем (спорадично – господинею) приміщення для утримання худоби водою, освяченою на Йордан (19 січня) чи напередодні цього свята. Зауважено, що локальними були способи такого скроплення, вербальний супровід відповідного процесу, наявність додаткових предметів (хліба, свічки, обрядової їжі тощо), кількість і роль учасників ритуального дійства (господар і господиня; господар і дитина та ін.). Це саме стосується писання крейдою хрестиків на дверях хліва та інших господарських будівель. Висловлено припущення, що малювання хрестиків на дверях хліва та всі супровідні обрядодії мають танатологічну основу. Майже вся скотарська звичаєвість різдвяно-новорічних свят, яка побутувала на теренах Волині, була характерна для населення інших історико-етнографічних районів України, а також для інших слов'ян.

Визначено, що скотарською звичаєвістю були наповнені свята зимово-весняного міжсезоння: Стрітєння (15 лютого), Власія (24 лютого), Благовіщення (7 квітня). Зауважено, що з метою захисту худоби населення історико-етнографічної Волині обкурювало її стрітенською свічкою. Натомість день св. Власія не супроводжувався у волинян скотарськими ритуалами. Якщо корова отелиться чи вівця окотиться на Благовіщення, то, за народними віруваннями автохтонів Волині, теля чи ягня буде калікою. Водночас це свято волиняни не вважали, за рідкісним винятком, днем загрози для худоби з боку відьми.

Одержані результати пропонованого дослідження проливають світло на обрядово-звичаєві аспекти традиційного скотарства волинян і значно розширюють дані про роль і місце свійських тварин у повсякденному житті селян та процес догляду за ними у календарно-побутовій обрядовості, демонології, танатології тощо. Матеріали та висновки дисертації стануть у нагоді дослідникам під час комплексних і послідовних етнологічних студій над традиційним скотарством українців.

Ключові слова: етнологія, українці, історико-етнографічна Волинь, традиційне скотарство, звичаї, календарно-побутова обрядовість, свійська худоба, хлів, відьма, молоко.

ABSTRACT

Pozhodzhuk D. D. Traditional cattle breeding in the calendar and household rituals of the people of Volyn (all-Ukrainian features and local features). Qualification research paper not for publication.

Thesis for the degree of a Doctor of Philosophy majoring in 032 «History and Archaeology» in the subject area of 03 «Humanities». Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2022.

On the basis of ethnological materials collected by the author personally during the field ethnographic expeditions and scientific research trips, for the first time in Ukrainian ethnological science the phenomena of traditional cattle breeding in the folk calendar of the Volhynians were analyzed comprehensively. For this purpose, during 2013-2019, the settlements of Zhytomyr, Vinnytsia, Rivne, Volyn, Lviv and Khmelnytsky regions were visited. The study also involved a large number of sources, including from the R-119 fund of the Archives of the Ivan Franko National University of Lviv.

The need of subdividing the cattle-breeding calendar of Volhynians into two periods – cattle stay outdoor in summer and stabling in winter – was determined.

It was found out that the day of the first cattle driving off to the pasture was the richest in terms of the cattle-breeding rituals in the calendar year.

The customs and ceremonies performed by the owners during the first spring cattle driving off the barn have been analyzed. The main factors influencing the start of the season have been described. It has been established that a fixed date of the first driving of domestic animals off to the pasture was mostly related to cattle, including cows. Attention has been focused on the spring holidays of the folk calendar, to which the first driving of domestic animals off to the pasture forage was mostly timed. The cattle breeding component of the St. George's Day (May 6) has been described. It is noted that in the territory of historical and ethnographic Volyn, this day was associated primarily with agricultural works. In some settlements of eastern Volyn, there was a custom to make a gift for the shepherd, and this gift was called «volochylo» in some places.

The key methods of protecting animals when they are driven out of the stable for the first time in spring have been described. The key objects that Volhynians used to protect domestic animals from evil forces have been identified. Everywhere in the investigated territory, these objects were usually twigs of willow or vines

blessed on Palm Sunday. During the first driving of cattle to the pasture, metal tools of trade, red fabric (ribbons, threads, etc.), foodstuff (bread, salt, eggs), etc. were also used. Against the general Ukrainian background, the process of the first driving of the cattle off the cowshed by the Volhynians was remarkable for an expressive ritual component.

The key cattle-breeding elements in the Easter holiday rituals have been considered. The witch's place in the cattle-breeding beliefs of Easter week have been traced. On Easter, the Volhynians not only feared witches, but also tried to «detect» them. It was only possible to «detect» a witch under certain conditions. Detection and recognition of a witch during Easter is a common Ukrainian phenomenon. A sporadic, but nevertheless known calendar and household feature of Easter, i.e. consecration of knives, has been noted. This feature was associated with the belief of people about the influence of these objects on livestock. The custom of «polaznyk» in the Easter rituals of the Volhynians has been traced. The ritual feeding of cattle with consecrated feed has been analyzed. Animals were treated mainly with paskha, sometimes intentionally consecrated bread, products from the paskha basket, or artos. It has been established that livestock were fed consecrated feed not only during the Easter holidays, but also on the other occasions. It has been noted that cattle, in particular cows, were sometimes fed ceremonial cross-shaped cookies, which were baked in the midterm of the Great Lent. Easter rituals associated with domestic animals were common all over Ukraine. Aspects of ritual feeding of livestock with consecrated feed and its protection from evil forces on Easter days can also be traced in all-Slavic context.

It has been noted that on the Feast of Pentecost, Volhynians decorated the places associated with cattle using flowers. The greens was used to protect cowsheds from evil forces. The shed was decorated with branches of linden, ash, hawthorn, as well as the frosted orach. In order to protect livestock, in particular milking cows, from witches the shed was decorated with aspen. The decoration of outbuildings with flowers to protect livestock from evil forces is a common Ukrainian feature of the Feast of Pentecost.

In the territory of Pulynskyi, Khoroshevskyi and Cherniakhivskyi districts of Zhytomyr region, a local custom of «stealing cows», which was common on Trinity, has been revealed. Similarly, horses were «stolen» on the eve of the New Year, as described in the sources dating back to the second half of the 19th and early 20th

centuries. The custom to «steal horses» existed in the territory of Eastern Volyn and resembled the «stealing» of cows on Trinity. On the Feast of Pentecost, the tradition of weaving wreaths for cattle was more widespread. This is a common Slavic phenomenon. In contrast to the other historical and ethnographic districts of Ukraine (Boykivschina, Hutsulschyna, Lemkivschyna, Nadsiania), in the territory of Volyn the Feast of Pentecost was not accompanied by shepherd's parties, full of ritual actions.

It has been emphasized that on the investigated territories, the greatest apotropaic vibe of cattle-breeding character fell on the day of St. John the Baptist (July 7). According to the folk beliefs of the local population, on this day the usual «occupation» of the witch was to collect dew in the morning. At the same time, on the day of St. John the Baptist, the Volhynians protected livestock and the premises where they were kept. To do this, they used apotropaic means and special actions: they installed aspen stakes at the entrance to the barn to block the witch's way; they spread the consecrated poppy seeds across the premises where cattle was kept; they kept consecrated potions or candles in the barn, etc. On the eve of the day of St. John the Baptist, a harrow played an important magic role. It was believed that if one makes a harrow from aspen and goes to the barn, one could see a witch milking a cow. The Volyn folklore is rich in witches' themes, especially in the second half of the 19th and early 20th century. First of all, it is about the songs dedicated to St. John the Baptist's Day, which feature the image of a witch stealing the milk. It is noted that the increased activity of demonological characters on St. John the Baptist Day is characteristic of almost entire Slavic world. The greatest activity of a witch on St. John the Baptist Day is presented in world outlook representations of the western and eastern Slavs.

The cattle-breeding ritual of «pouring the milk onto the needles» (sporadically «boiling the colander with needles») has been considered. The essence of this ritual was that milk was poured on red-hot needles, hoping that the witch who had already harmed the cow and «took away» her milk would also feel «burning» and «itching». Based on the field ethnographic materials collected by the author, it has been established that in the territory of the historical and ethnographic Volyn the corresponding cattle-breeding rite is rather occasional, while in the territory of the neighboring Polissia it has calendar and household character and is related to the celebrations of St. John the Baptist's Day.

The days of the folk calendar, agreed by the respondents in advance, when the Volyn farmers ended the grazing of livestock, have been traced. The first landmark holiday associated with the end of the livestock grazing among Ukrainians in general and Volhynians in particular was the Day of the Virgin of Mercy (October 14). The Feast of Michael the Archangel (November 21) was the day on which the seasonal pasturing of cattle ceased altogether, mostly due to the natural and geographical conditions. On the Feast of Michael the Archangel, «the shepherds were given the kickback». At the same time, it has been noted that the Volhynians sometimes grazed their cattle even until St. Nicholas Day (December 19). There were cases, when the Volhynians drove cattle off to the pasture until the day of the Presentation of the Blessed Virgin Mary (December 4), the day of St. Demetrius (November 8), etc. It has been noted that all these dates of the folk calendar are associated with wolf days. It has been established that the day of the grazing cessation, as well as the day of the first pasturing are not fixed, and partly are even occasional. Both landmark dates (the day of the beginning and end of the grazing) were fixed in the case when a hired shepherd took care of the cattle, since the agreement with him, according to our observations, predetermined the specific dates of the grazing season. It was found out that, unlike the date of the first pasture of the cattle (occasionally or determined by a certain tradition), the Volhynians did not put any semantic load on the grazing cessation process. The ritualistic and traditional aspect of the end of the summer maintenance of cattle on the pasture was related only to shepherds, and not to domestic animals.

The cattle breeding themes in the rituals of the Volhynians associated with Christmas and New Year's holidays have been analyzed. It was noted that before Christmas, as well as before Easter, the Volhynians slaughtered pigs. It has been noted that folklore stories about cattle «talking» during one of the January evenings are spread all across the investigated territories until nowadays. It has been emphasized that the ritual feeding of cattle on one of the Christmas and New Year's holidays was practiced in Volyn until recently, just like in the other areas of Ukraine.

It was traced that the landlord (sporadically – the landlady) sprinkled the premise where the cattle was kept with water consecrated on the Epiphany (January 19) or on the eve of this holiday. It was noticed that ways of such sprinkling, verbal accompaniment of corresponding process, presence of additional objects (bread, candle, ritual food, etc.), number and role of participants in the ritual action (the

landlord and the landlady; the landlord and the child, etc.) were specific to the locality. The same applies to the drawing of crosses with a piece of chalk on the doors of barns and other outbuildings. It has been assumed that the drawing of crosses on the barn doors and all the accompanying rituals have a thanatological foundation. Almost all cattle-breeding customs of Christmas and New Year celebrations widespread in the territory of Volyn were characteristic of the population of the other historical and ethnographic areas of Ukraine, as well as other Slavs.

It has been determined that the holidays of winter-spring shoulder period were filled with cattle-breeding customs: Presentation of Christ in the Temple (February 15), St. Blaise's Day (February 24), Annunciation (April 7). It was noticed that the population of historical and ethnographic Volhynia fumed the cattle with a candle consecrated on the Day of Presentation of Christ in the Temple in order to protect them. At the same time, St. Blaise's Day was not accompanied with cattle rituals for the Volhynians. If a cow settles or a sheep pukes on the Annunciation, according to the popular beliefs of the autochthons of Volyn, a calf or a lamb will be crippled. At the same time, the Volhynians did not consider this holiday as a day of threat to livestock posed by witches, with rare exceptions.

The results of the proposed study shed light on the ritual and customary aspects of traditional cattle breeding of the Volhynians and significantly expand the data on the role and place of domestic animals in the daily life of peasants and the process of caring for them in calendar and household rituals, demonology, thanatology, etc. Materials and conclusions of this thesis will be useful for the researchers during the comprehensive and consecutive ethnological studies of the traditional cattle breeding of Ukrainians.

Keywords: ethnology, Ukrainians, historical and ethnographic Volyn, traditional cattle breeding, customs, calendar and household rituals, cattle, stable, witch, milk.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України

1. Походжук Д. Скотарські мотиви в календарно-побутовій обрядовості волинян (на польових матеріалах із сіл Житомирської та Вінницької областей). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2015. Вип. 51. С. 478–491.
2. Походжук Д. «Йде в Божу путь!» Традиція першого вигону худоби на пашу у волинян. *Вісник Львівського університету: Серія історична*. Львів, 2017. Спецвипуск. С. 881–899.
3. Походжук Д. Торгівля домашньою худобою у волинян: звичаї та повір'я. *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 2. С. 88–95.
4. Походжук Д. Культ свійських тварин у зеленосвятській обрядовості волинян. *Народна творчість та етнологія*. 2021. № 3. С. 19–33.
5. Походжук Д. Д. Голки в обряді скотарської магії волинян. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Харків, 2021. Вип. 32. С. 6–16.

Публікації у періодичних наукових виданнях інших держав з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача

1. Pozhodzhuk D. Cattle-Breeding Theme of the Easter Holidays Among Volyn' Inhabitants. *Spheres of Culture*. Lublin, 2019. Vol. XIX. P. 159–168.

Апробація основних результатів дослідження на конференціях, симпозіумах, семінарах тощо

1. Походжук Д. Апотропейчні засоби захисту хліва у волинян. *Проблеми збереження і популяризації культурної спадщини: виклики та можливості. Збірник доповідей Другої міжнародної науково-практичної конференції у*

Музеї народної архітектури і побуту у Львові імені Климентія Шептицького (м. Львів, 18-19 квітня 2018 року). Львів: Нео Друк, 2018. С. 119–128.

2. Пожоджук Д. Скотарська тематика дня Святого Юрія: бойківсько-волинські паралелі. *Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат. Проблеми їх збереження та використання: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції до 80-річчя від дня народження Михайла Рожка, 6-7 червня 2019 р., Львів; Урич / Відп. за вип. Р. Г. Миська.* Львів, 2019. С. 55–56.